

B'

*Η διαχρονική συνεισφορά των δρασκευτικών
κοινοτήτων Ιονίων Νήσων στην Παιδεία*

Εικόνα 1.

Ο άμβωνας του Ι. Ναού Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου πόδεως Κέρκυρας από τον οποίο κήρυττε ο Κερκυραίος δόγιος κληρικός και δάσκαλος του Γένους Νικηφόρος Θεοτόκης κατά τα έτη 1758-1761.

Ιστορική επισκόπηση της Ορθόδοξης Εκκλησιαστικής Παιδείας στα Ιόνια Νησιά

Δημήτριος Γ. Μεταλληνός

Η Ορθόδοξη Εκκλησία αποτελεί τον μοναδικό θεσμό της Ρωμανίας-Βυζαντίου, που συνέχισε απaráλλακτα την πορεία του κατά τη διάρκεια της μακράς δουλείας, είτε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία («καθ' ημάς Ανατολή»), είτε στις Δυτικές κυριαρχίες («καθ' ημάς Δύση»). Η Εκκλησία κατέστη για τους υπόδουλους Έλληνες σημείο αναφοράς, ως κέντρο του ιδιωτικού και δημόσιου βίου τους. Ανέλαβε για αρκετούς αιώνες τον υψηλό ρόλο της Εθναρχούσας Εκκλησίας¹. Πέρα όμως από τον εθναρχικό της ρόλο, που αναπτυσσόταν σε σχέση με τον κατακτητή, υπήρξε και μια άλλη, ακόμη σημαντικότερη, όψη της προσφοράς της Εκκλησίας στο Γένος των Ορθοδόξων. Ήταν η εξασφάλιση του πλαισίου ανάπτυξης της καθημερινής ζωής του ραγιά, ο χώρος πραγμάτωσης της ύπαρξής του. Ο Έλληνας έμαθε να ζει και να δραστηριοποιείται εντός του εκκλησιαστικού σώματος. Με το μυστήριο του βαπτίσματος γίνεται μέλος του εκκλησιαστικού σώματος. Με την επικράτηση μάλιστα του νηπιοβαπτισμού ο ορθόδοξος πιστός νιώθει σαν να γεννιέται μέσα στην Εκκλησία, αφού από το βάπτισμα μέχρι τον θάνατό του, ολόκληρη η ζωή του αναπτύσσεται μέσα στο εκκλησιαστικό πλαίσιο. Η ενορία, που τα όριά της συνήθως συμπίπτουν με τα όρια του χωριού (στην ύπαιθρο) ή της γειτονιάς (στην πόλη), αποτελεί τον γεωγραφικό και πολιτισμικό χώρο, στον οποίο διασώθηκε το ορθόδοξο ήθος, ως καθολική στάση ζωής.

Κατά την ιστορική περίοδο που εξετάζουμε (14^{ος} αι. και μετά), ως Έλληνας νοείται ο Ορθόδοξος και όχι απλά όποιος ομιλεί Ελληνικά. Δεν ήταν συνεπώς τόσο η γλώσσα που τον διαφοροποιούσε από τον όποιο κατακτητή, αλλά η πίστη του, η Ορθοδοξία. Η Ορθοδοξία «ήταν κάτι παραπάνω από θρησκευτικό δόγμα. Ήταν το πνευματικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο εκφραζόταν η εθνική τους συνείδηση, ολόκληρος ο κόσμος τους, που έκλεινε μέσα του το ένδοξο παρελθόν και τις ελπίδες απολύτρωσης».² Η Ορθοδοξία ήταν εκείνη, ακόμη, που συναδέλφωνε τους Έλληνες με τους άλλους ομόδοξους Ρωμύους και διατηρούσε τη συνοχή στο εκκλησιαστικό σώμα και την ενότητα σ' όλη τη Ρωμιοσύνη. Μια εμπειρία, που τη ζει κανείς, ακόμη και στις ημέρες μας στον χώρο της διασποράς (Ευρώπη, Αμερική, Αυστραλία και στην ιεραποστολή της Αφρικανικής Ηπείρου) σε μια διορθόδοξη λειτουργία. Εκεί συνειδητοποιείται η υπερεθνικότητα της Ορθοδοξίας.

Τον Μάιο του 1203 οι Ενετοί μαζί με τους Φράγκους Σταυροφόρους αποχαιρετούσαν την Κέρκυρα, προκειμένου να συνεχίσουν την αποστολή τους στην Κωνσταντινούπολη (πρώτη άλωσή της στις 12 Απριλίου 1204). Τον ίδιο μήνα (Μάιο) του έτους 1386 επέστρεψαν οι Ενετοί για να τους παραδοθούν εκούσια οι Κερκυραϊκές Αρχές. Δεν ενσωματώθηκαν ταυτόχρονα όλα τα νησιά του Ιονίου

* Ευχαριστώ θερμά τον εκλεκτό συνάδελφο κ. Σπυρίδωνα Δομτζίδα για την αρωγή του, ιδιαίτερα στην επιλογή των εικόνων και την περιγραφή τους.

1. Βλ. ενδεικτικά: π. Γεωργίου Δ. Μεταλληνού και Δημητρίου Γ. Μεταλληνού, *Εθναρχία. Ο Εδδηγιόμος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΑΡΑΚΥΝΘΟΣ, Αθήνα 2015 και Μητροπολίτου Αρκαλοχωρίου κ. Ανδρέα (Νανάκη), *Εκκλησία Εθναρχούσα και Εθνική*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007.

2. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Εδδηγιόμου*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 56.

στη Γαλννοτάτη. Η Ζάκυνθος προστέθηκε στις κτήσεις της Βενετίας το 1484, η Κεφαλονιά το 1500, η Λευκάδα το 1685, ενώ τα απομακρυσμένα Κύθηρα τελούσαν υπό τον έλεγχό της από το έτος 1364.

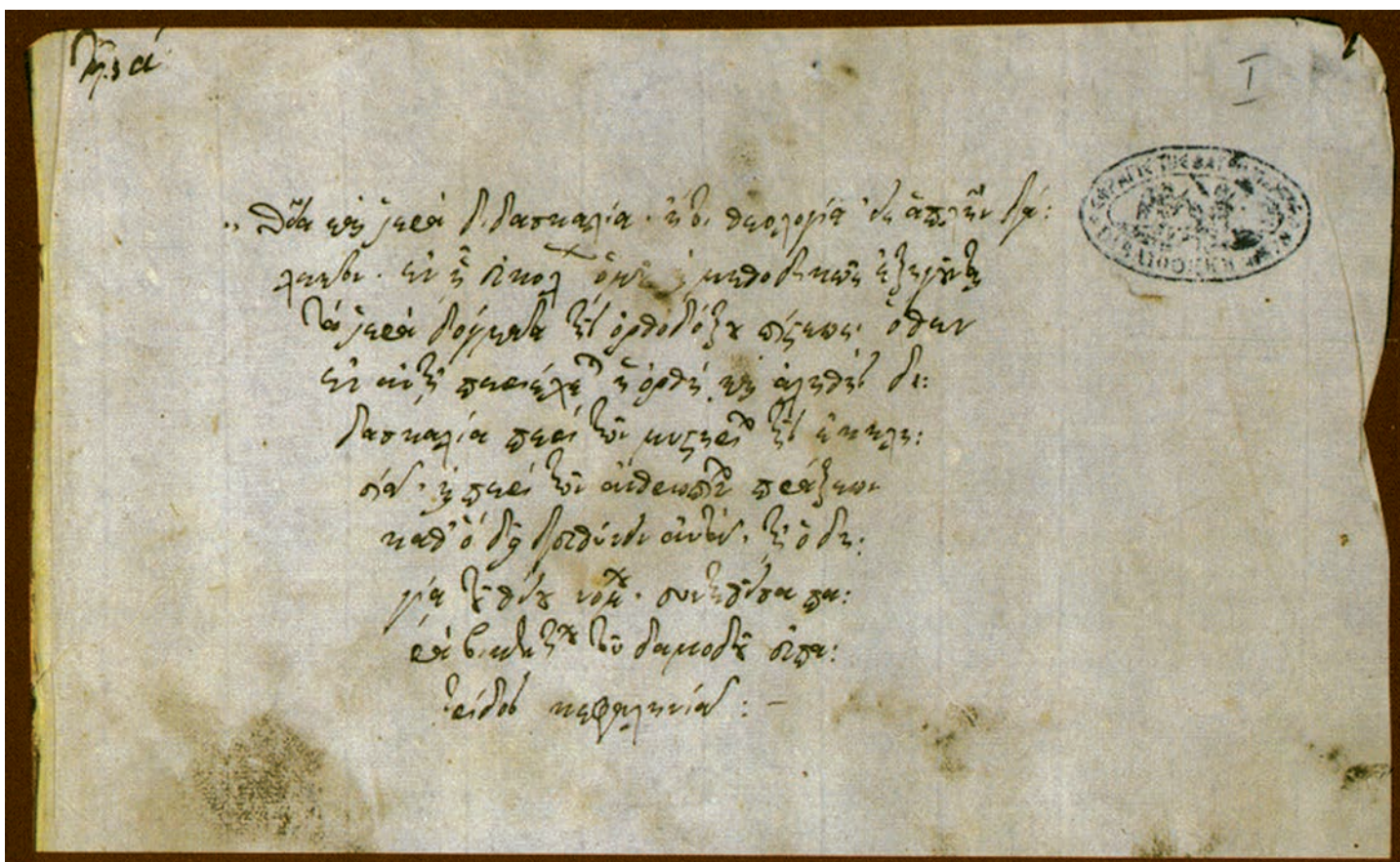
Προκειμένου να εξετάσουμε την εκκλησιαστική παιδεία από την Ενετοκρατία έως τη σύγχρονη περίοδο, οφείλουμε να ιχνηλατίσουμε την εκπαιδευτική πραγματικότητα κατά την συγκεκριμένη περίοδο. «Η έρευνα κατέδειξε ότι η Βενετία δεν ενδιαφέρθηκε ούτε λιγότερο ούτε περισσότερο για την εκπαίδευση των υπηκόων των κτήσεων από ό,τι για την αντίστοιχη των υπηκόων της μητρόπολης. Η κυρίαρχος δεν αρνήθηκε την ίδρυση σχολείων στις κτήσεις της, υπερασπιζόμενη το αριστοκρατικό της πολίτευμα, αλλά ούτε προώθησε τη λειτουργία των δημοσίων σχολείων, όπως δεν ενδιαφέρθηκε για τη λειτουργία δικού της πανεπιστημίου, αφού ουδέποτε στις προτεραιότητες της πολιτικής της υπήρξε η διάθεση του δημόσιου χρήματος για την κάλυψη εκπαιδευτικών αναγκών».³

Η εκκλησιαστική εκπαίδευση επαφίονταν κατεξοχήν στη μέριμνα της Ορθοδόξου Εκκλησίας⁴. Στην Κέρκυρα, συγκεκριμένα, που από το έτος 1387 δεν υπήρχε Ορθόδοξος Επίσκοπος, ανέλαβαν και την υψηλή αυτή (ιερ)αποστολή οι εκάστοτε Πρωτοπαπάδες.⁵ Κατά τη διάρκεια των δυτικών κυριάρχων στον Ιόνιο χώρο ο ορθόδοξος κλήρος δεν χωρίστηκε ποτέ από τον λαό. Άλλωστε, στη γλώσσα της Ορθοδοξίας «λαός» δεν σημαίνει τους λαϊκούς, αλλά όλο το σώμα, κληρικούς και λαϊκούς («λαός του Κυρίου»), αντίθετα από τη δυτική Ευρώπη, όπου ο κλήρος μετασχηματίστηκε σε κοινωνική τάξη. Για το λόγο αυτό και δεν υπήρξε ποτέ κάποιο ταξικό ή άλλο χάσμα ανάμεσα στον λαό και τον παπά του. Κέντρο της ενοριακής/κοινοτικής ζωής υπήρξε

(και εξακολουθεί να υπάρχει) η λατρεία, που πραγματοποιείται ως ενοριακή σύναξη. Είναι η μόνη λαοσύναξη, που δεν διακόπηκε ποτέ στην πορεία του Γένους. Σε αυτές τις συνάξεις εξακολουθούσε να ασκείται, ιδιαίτερα στα μικρά παιδιά, η πρώτη επαφή με την εκκλησιαστική παιδεία. Παρά την πτώση του επιπέδου της παιδείας δεν έλειψαν ποτέ οι φωτισμένοι (ιερο)κλήρυκες, που συνέχιζαν την Πατερική παράδοση στην εκκλησιαστική διδασκαλία. Οι γνώσεις μας για την εκκλησιαστική παιδεία, έρχονται να συμπληρώσουν την ευρύτερη πληροφόρησή μας για τη στοιχειώδη εκπαίδευση, δηλαδή την απόκτηση των βασικών δεξιοτήτων της ανάγνωσης και της γραφής και «προέρχονται από δύο βασικές πηγές, τις συμβάσεις μαθητείας και τις διαιτησίες».⁶ Η έννοια των ιδιωτικών σχολείων στον χώρο της εκκλησιαστικής παιδείας δεν υφίσταται, αφού από τη φύση της η Ορθόδοξη Εκκλησία απευθύνεται σε ολόκληρο το εκκλησιαστικό σώμα, δηλαδή σε όλα τα μέλη της και χωρίς καμία διάκριση. Πρωταγωνιστής και κέντρο της εκκλησιαστικής παιδείας είναι ο Δάσκαλος. Το υψηλό αυτό λειτουργήμα το ανέλαβαν ως επί το πλείστον κληρικοί. Ανάλογα με το μορφωτικό τους επίπεδο διακρίθηκαν σε απλούς δασκάλους, οι οποίοι προσπάθησαν να μεταφέρουν τις βασικές αρχές του Ευαγγελίου στους μαθητές τους, με τα πενιχρά μέσα της εποχής τους, ενώ κάποιοι άλλοι κληρικοί αναδείχθηκαν σε Διδασκάλους όχι μόνο της περιοχής τους, αλλά και ολοκλήρου του Γένους.

Βασικά εγχειρίδια εκκλησιαστικής παιδείας αποτέλεσαν τα λειτουργικά βιβλία της Καινής (Ευαγγέλια και Απόστολοι) και της Παλαιάς Διαθήκης (Ψαλμοί του Δαβίδ ή Ψαλτήρι, Προφητείες, κ.ά.). Σε αυτά προστέθηκαν και σπουδαία Πατερικά Κείμενα, όπως ο «Θησαυρός» του Δαμασκηνού

3. Παναγιώτα Τζιβάρια, «Η Εκπαίδευση στα Επάνησα», στον συλλογικό τόμο *Εγχειρίδιο Ιστορίας Ιονίων Νήσων*, επιμ. Θεόδωρος Γ. Παππάς, εκδ. Περιφέρειας Ιονίων Νήσων και Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα 2019, σ. 458.
4. Βλ. το θεμελιακό για τη συγκεκριμένη προβληματική βιβλίο του Γερμανού Ιησοϋίτη Gerhard Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türcken-Herrschaft (1453-1821)*, München 1988 (ελλ. μτφρ. π. Γ. Δ. Μεταλλινού, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1995).
5. Δημήτριος Καπάδοχος, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα από τους Μεγάλους Πρωτοπαπάδες την ενετική περίοδο (1604-1797)*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1990. Πρβλ. π. Αθανασίου Τσίτσα, *Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (Θεομοί)*, Κέρκυρα 1989.
6. Βλ. Παναγιώτας Τζιβάρια, «Η Εκπαίδευση...», ό.π.π., σ. 458.

Εικόνα 2.
Απόσπασμα από χειρόγραφο κώδικα της «Δογματικής» του μεγάλου Κεφαλλονίτη Διδασκάλου Βικέντιου Βατοπαιδίου.
Πηγή: Βικέντιου Δαμοδού, *Δογματική, τ. Α1, Προδεγόμενα-Κριτική Έκδοση*: π. Γεώργιος Δ. Μεταδληνός – Βαρβάρα Καδογεροπούλου-Μεταδληνού, συνεργάτες: Ιωάννης Ν. Τσέλιος, έκδοση Ι.Μ.Μ. Βατοπαιδίου, Άγιον Όρος 2013.

του Στουδίτη (α΄ εκδ. 1528 με πολλές επανεκδόσεις), οι «Διδαχές» του Αλ. Παρτούρου (1560), το βιβλίο «Αμαρτωλών Σωτηρία» του Αγαπίου Λάνδου (1600), οι «Διδαχές» του κεφαλλονίτη επισκόπου Ηλία Μηνιάτη (α΄ εκδ. 1716) κ.ά. Παράλληλα με τα εκκλησιαστικά «γράμματα», ο μαθητής σπουδαζε σε βάθος τον έλληνα λόγο, έχοντας τη μοναδική ευκαιρία να μυηθεί σ' ολόκληρη την ιστορική διαχρονία της ελληνικής γλώσσας. Στα τέλη του 18^{ου} αι. εμφανίσθηκαν τα σπουδαία «Κυριακοδρόμια» του Νικηφόρου Θεοτόκη (+1800), καθώς και τα έργα του αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτου (+1809), που συνιστούν συμπερίληψη ολόκληρης της Πατερικής παράδοσης. Στη σημαντικότερη μονή της Κέρκυρας, την ιερά μονή Υπεραγίας Θεοτόκου Πλατυτέρας, βρίσκεται μια από τις σημαντικότερες εκκλησιαστικές βιβλιοθήκες⁷, όπου διασώζονται παλαιές εκδόσεις των προαναφερομένων εκκλησιαστικών βιβλίων. Κι αν ακόμη τα βιβλία

αυτά, λόγω της μεγάλης απαιδευσίας, δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από το ευρύ λαϊκό στρώμα, η αξιοποίησή τους γινόταν από τους εγγράμματους ιερείς και μοναχούς. Αλλά και ο ολιγογράμματος παπάς γινόταν ταπεινός διδάχος παρηγορώντας τον λαό και ενισχύντάς τον, είτε με τον λόγο του ή πολύ περισσότερο με το παράδειγμά του. Καταστρεπτικές, όμως, ήταν οι περιπτώσεις κληρικών, που δεν ανταποκρίνονταν στην αποστολή τους. Γιατί, δεν έλειπαν και τέτοια αρνητικά παραδείγματα.⁸ Το κήρυγμα συνετέλεσε καθοριστικά στη διάσωση και καθιέρωση της λαϊκής γλώσσας. Στην Εκκλησία οφείλεται κυρίως ένα αποφασιστικό μέτρο, ως προς τη μορφή της γλώσσας. Από τον 16^ο αι. οι Παπικές προπαγάνδες, αλλά και λόγιοι προοδευτικοί ή επηρεασμένοι από αυτές, άρχισαν να χρησιμοποιούν στο γραπτό και προφορικό λόγο τη λαϊκή γλωσσική μορφή, με συνέπεια να υποχωρεί η χρήση της λόγιας γλώσσας.

7. Παναγιώτα Τζιβέρα - Σπύρος Καρύδης, *Η Βιβλιοθήκη της Μονής Πλατυτέρας Κερκύρας*, Αθήνα 2010.
8. Βλ. π. Γεωργίου Δ. Μεταλληνού και Δημητρίου Γ. Μεταλληνού, *Εθναρχία...*, όπ.π., σ. 85 επ.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ως Πνευματικό Κέντρο ολοκλήρου του Ελληνισμού (άρα και των Ιονίων Νήσων), κατανίκησε όλους τους δισταγμούς και ανταποκρίθηκε στις απαιτήσεις των καιρών με την ακόλουθη σοφή λύση: στη λατρεία διατηρήθηκε η καθιερωμένη γλωσσική μορφή, που διακρατεί και διασώζει την ιστορική συνέχεια του Γένους, ενώ στο κήρυγμα, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, χρησιμοποιήθηκε η δημόσια.

Μεγάλοι Διδάσκαλοι του Γένους, κατάγονταν από τα νησιά του Ιονίου. Πρωτοπόροι οι αδελφοί Ιωαννίκιος (1633-1717) και Σωφρόνιος (1652-1730) Λεικούδης (ή Λεικούδης), οι οποίοι μετά την ιδιαίτερη πατρίδα τους Κεφαλονιά, μετακινώνουν την εκπαιδευτική τους δραστηριότητα στην ομόδοξη Ρωσία (1685). Ακολούθησε ο κεφαλλονίτης Διδάσκαλος Βικέντιος Δαμοδός (1700-1754), απόφοιτος του Φλαγγινιανού Κολλεγίου (1713-1719), απ' όπου παρέλαβε το διδακτορικό του δίπλωμα (1721) και επιστρέφοντας στην ιδιαίτερη πατρίδα του τα Χαβριάτα (στο Ληξούρι), δημιούργησε έναν κύκλο μαθητών στους οποίους δίδαξε Θεολογία και Φιλοσοφία.⁹ Η συμβολή του Δαμοδού, έγκειται στο γεγονός ότι δεν μύπησε απλά τη μαθητιώσα νεολαία της εποχής του στην εκκλησιαστική παιδεία και βίο, αλλά ανέδειξε μεγάλους Θεολόγους και Διδασκάλους για ολόκληρο το Γένος. Η σχολή του ουσιαστικά κάλυπτε το κενό μιας Θεολογικής (και Φιλοσοφικής) Σχολής κατά τον 18^ο αι. Διάδοχός του στην αναφερόμενη σχολή αναδείχθηκε ο μαθητής του Αντώνιος Μοσχόπουλος. Σημαντικές ιδιωτικές πρωτοβουλίες στον χώρο της εκκλησιαστικής παιδείας καταγράφονται επίσης από τους Αντώνιο Κατήφορο (πριν το 1725) και Μιχαήλ Μοσχόπουλο (1792).

Στη Ζάκυνθο διακρίθηκαν κατά τον 17^ο αι. οι κλη-

ρικοί Νικόλαος Κούρσουλας και ο Μιχαήλ Ρούσμελης, τον δε 18^ο αι. ο Αντώνιος Κατήφορος. Στη Λευκάδα ο λόγιος Πρωτοσύγκελος Μελέτιος λειτουργούσε από το έτος 1728 σχολείο στην Αγία Μαύρα.

Ιεροσπουδαστήριο λειτούργησε στην ανδρώα κοινοβιακή μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής στους Καστελλάνους Μέσης (Κέρκυρα). Την συνέστησε, με κληροδοτήμα του (1694), ο βενετοκερκυραίος ιππότης Πρόσπερος Μαρίνης για να φοιτούν έξι νέοι ηλικίας από ένδεκα έως δεκαοκτώ ετών, και λειτούργησε με την παρέμβαση του Μ. Πρωτοπαπά Αναστασίου Αυλωνίτη από το επόμενο έτος.¹⁰ Ιεροσπουδαστήριο λειτούργησε στην ανδρώα μονή της Αγίας Αικατερίνης στην πόλη της Κέρκυρας, ο λόγιος ιερομόναχος Νικόδημος Καροφύλλατος.¹¹ Ως σημαντική ιδιωτική πρωτοβουλία καταγράφεται και η λειτουργία του «Κοινού Φροντιστηρίου» των ιερομόναχων Νικηφόρου Θεοτόκη και Ιερεμία Καββαδία (1758-1768), που όσο το λειτουργούσαν οι εν λόγω ορθόδοξοι διδάσκαλοι αποτελούσε σημαντική πρωτοβουλία εκκλησιαστικής παιδείας.

Ολοκληρώνοντας την ενότητα αυτή, οφείλουμε να επισημάνουμε δύο σημεία. Πρώτον, δεν θεωρούμε δόκιμη τη διάκριση εκκλησιαστικών και δημοσίων σχολείων, αφού ουσιαστικά (οι ίδιοι ως επί το πλείστον) ορθόδοξοι κληρικοί ήσαν οι διδάσκοντες στα σχολεία αυτά, οι οποίοι μετέδιδαν στους μαθητές τους την ελληνική γλώσσα και τα λοιπά γνωστικά μέσα υπό το πρίσμα της εκκλησιαστικής παιδείας. Δεύτερον, κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας προσφερόταν στους Ορθόδοξους επανήσιους η δυνατότητα μόρφωσής τους στα ρωμαιοκαθολικά σεμινάρια, που λειτουργούσαν στα νησιά και ιδιαίτερα στην Κέρκυρα. Μάλιστα, υπήρχαν και Ορθόδοξοι

9. Βλ. π. Γεωργίου Δ. Μεταλλινού, το κεφ. «Βικέντιος Δαμοδός», στο *Παράδοση και Αδελφότητα. Τομές στην πνευματική πορεία του νεότερου Ελληνισμού, κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο*, Δόμος, Αθήνα 1986 και Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη, *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία-Εργογραφία (1700-1754)*, διδακτορική διατριβή, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1998.

10. Θεμελιακή εργασία για την ιστορία της εκπαίδευσης (άρα και της εκκλησιαστικής) στα Ιόνια Νησιά, κρίνεται η διδακτορική διατριβή του Νικολάου Κ. Κουρκουμέλη, *Η Εκπαίδευση στην Κέρκυρα, κατά τη διάρκεια της Βρετανικής Προστασίας (1816-1864)*, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήνα 2002, σ. 31επ.

11. Στο ίδιο, σ. 32.

διαθέτες ευγενείς-μέλη των αστικών συμβουλίων, που ενθουσιάζονταν με την παρεχόμενη εκπαιδευτική ποιότητα. Η προσφερόμενη, όμως, παιδεία δεν χαρακτηριζόταν ως (ορθοξο)εκκλησιαστική και για το λόγο αυτό το Οικουμενικό Πατριαρχείο ως Εθναρχικό Κέντρο, συνιστούσε συχνά με σχετικές Εγκυκλίους του προς το Χριστεπώνυμο πλήρωμά του, την αποφυγή των εν λόγω σχολείων.¹²

Οι Γάλλοι Δημοκρατικοί (1797-1799) μετέφεραν στον γεωπολιτικό χώρο του Ιονίου τις ιδέες του γαλλικού διαφωτισμού. Ουσιαστικά υπήρξαν οι πρώτοι από όλες τις δυτικές κυριαρχίες στα Ιόνια Νησιά, που συνέβαλαν τα μέγιστα στην «ανάληψη της εκπαίδευσης από το (Ιόνιο) κράτος».¹³ Κύριος στόχος της εκπαιδευτικής τους πολιτικής υπήρξε η αποδόμηση του παλαιού καθεστώτος για την επιτάχυνση του κοινωνικού μετασχηματισμού, σύμφωνα με τις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης (1789). Στην περιρρέουσα αυτή πραγματικότητα καταργήθηκαν με επαναστατικό διάταγμα (1797) τα δύο Ιεροσπουδαστήρια στην Κέρκυρα.¹⁴ Ως εκ τούτου δεν ενισχύθηκε, αντίθετα επίσημα πολεμήθηκε η εκκλησιαστική παιδεία από τους Γάλλους κυριάρχους. Η Εκκλησία, πάραυτα, συνέχισε και κατά την εν λόγω περίοδο το ιεραποστολικό και ποιμαντικό της έργο.

Με την ίδρυση του πρώτου ελληνικού κράτους των νεοτέρων χρόνων (Επανάσταση Πολιτεία, 21 Μαρτίου 1800) και την παρουσία των ομόδοξων Ρώσων (1800-1807), επιδεικνύεται ενδιαφέρον για την εκκλησιαστική παιδεία από την κρατική διοίκηση. Η αποκατάσταση του επί 530 περίπου έτη χηρεύοντος θρόνου του Ορθόδοξου Αρχιεπι-

σκόπου Κερκύρας¹⁵ από τη ρωσική διοίκηση του Ναυάρχου (αγίου) Θεοδώρου Ουσακώφ, καθώς και η ακώλυτη πλέον λειτουργία της ορθόδοξης εκκλησιαστικής διοίκησης από τον Επίσκοπο, σύμφωνα με τους Ιερούς Κανόνες της Εκκλησίας, αποτελούσαν τα εκέγγα για την αναδιοργάνωση της εκκλησιαστικής παιδείας στα Ιόνια. Παρ' όλα αυτά δεν πραγματοποιήθηκαν οι περισσότερες προσδοκίες, μεταξύ των οποίων και η πλήρωση του επισκοπικού θρόνου της Κέρκυρας.

Οι Γάλλοι επέστρεψαν στη διοίκηση των νησιών, μόλις οκτώ χρόνια αργότερα (1807), αυτή τη φορά όχι ως δημοκρατικοί, αλλά ως αυτοκρατορικοί (Ναπολεόντιοι). Αν και οι τελευταίοι παρουσιάστηκαν πιο ανεκτικοί από τους πρώτους στα εκκλησιαστικά ζητήματα, δεν επέδειξαν ούτε αυτή τη φορά ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εκκλησιαστική παιδεία της γηγενούς ορθόδοξου πλειονοψηφίας των Επτανησίων.

Η βρετανική διοίκηση ως «Προστασία» (1815-1864), υπήρξε ουσιαστικά η πρώτη ευρωπαϊκή διοίκηση, που ασχολήθηκε θεσμικά με την αντιμετώπιση των εκκλησιαστικών ζητημάτων της Ορθόδοξης Εκκλησίας των Ιονίων Νήσων.¹⁶ Καταρχήν υλοποίησε τη θεσμοθετημένη από τη ρωσική Διοίκηση αποκατάσταση των επισκοπικών θρόνων, με εκλογή και τοποθέτηση Αρχιερέων, οι οποίοι έφεραν την ευθύνη της εκκλησιαστικής παιδείας στα Ιόνια Νησιά. Στο νέο Σύνταγμα του 1817, προβλέπονταν Άρθρα που αφορούσαν τον εκκλησιαστικό βίο και παιδεία. Ιδιαίτερα η παρουσία και δράση στον επτανησιακό γεωπολιτισμικό χώρο του Λόρδου Φρειδερίκου-Δημητρίου Γκίλ-

12. π. Γεώργιος Δ. Μεταλλινός, «Θρησκευτικές προπαγάνδες στον υπόδουλο ελληνισμό», περ. *Ε.Ρ.Ο. (Ενωμένη Ρωμησοσύνη)*, τ. 22 (29.2018), σσ. 20-23.

13. Νίκος Κουρκουμέλης, «Η Εκπαίδευση στην Κέρκυρα, από τους Γάλλους Δημοκρατικούς έως την Ένωση (1797-1864)», στον συλλογικό τόμο *Εγχειρίδιο Ιστορίας Ιονίων Νήσων*, επιμ. Θεόδωρος Γ. Παππάς, εκδ. Περιφέρειας Ιονίων Νήσων και Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα 2019, σ.473.

14. Ν. Κ. Κουρκουμέλης, *Η Εκπαίδευση στην Κέρκυρα, κατά τη διάρκεια της Βρετανικής Προστασίας...*, όπ.π., σ.32.

15. Βλ. π. Αθανασίου Τσίτσα, *Η Αποκατάσταση του επισκοπικού θρόνου στην Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1987.

16. Βλ. αναφορικά με τα εκκλησιαστικά αυτά ζητήματα, τη διδακτορική διατριβή του Δημητρίου Γ. Μεταλλινού, *Βρετανική Διαπλώματια και Ορθόδοξη Εκκλησία στο Ιόνιο Κράτος. Η εκκλησιαστική ποδοτική του βρετανού αρμοστή Sir Howard Douglas (1835-1841)*, εκδ. Γρηγόρης, β' έκδοση, Αθήνα 2016.

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΚΥΨΕΛΗ

ΕΡΑΝΙΣΘΕΙΣΑ ΕΚ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΓΡΑΦΩΝ

ΥΠΟ Π. Σ. ΞΥΝΟΔΙΝΟΥ

ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ ΤΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ,

Και' εγκρίσιν

της 'Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος,

και

του Υπουργείου των Εκκλησιαστικῶν καὶ της Δημο-
σίας εκπαιδύσεως.

• Ερευνᾶτε τὰς Γραφάς •

ΑΘΗΝΗΣΙΝ,

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΡΑΔΑΜΑΝΘΟΥΣ

(Ὁδὸς Ἀχαρνῶν Ἀριθ. 7).

1869.

Ἄριθ. Πρωτ. 10615.

Διεκπ. 544.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Η ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤ. ΚΑ. ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ

Ἐπὶ τῆς ὑπ' ἀριθ. 2270 Διευθύνσεως.

Λαβοῦσα ἡ Σύνοδος τὸ διὰ τῆς ἐπιδηλουμένης Διευ-
θύνσεως καὶ ὡδε ἐγκλείστως ἐπιστρεφόμενον θρησκευτι-
κὸν ποτημάτιον τοῦ ἐκ Πατρῶν Κυρίου Π. Συνοδιτοῦ,
καὶ διεξελθοῦσα αὐτὸ μετ' ἐπιστασίας εἶδεν, ὅτι οὐ μόνον
οὐδὲν τὸ εἰς τὰ ὑπὸ τῆς καθόλου Ὁρθοδόξου Ἀνατο-
λικῆς Ἐκκλησίας δεδογμένα καὶ παραδεδογμένα ἀπᾶν
περιέχει, ἀλλὰ καὶ λίαν χρήσιμον ἔσται πρὸς θρησκευ-
τικὴν καὶ ἠθικὴν τοῦ λαοῦ ὠφέλειαν.

Δι' ὃ δὴ ἐπαινοῦσα ἡ Σύνοδος, κατὰ καθήκον, τὴν
εὐσεβῆ τοῦ συγγραφέως πρόθεσιν, παρακαλεῖ τὸ Ὑπουργ-
γεῖον ἐνεργῆσαι ὅ,τι ἂν ὑπὲρ αὐτοῦ ἐγκρίνη.

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 26 Ἰουνίου 1869

† Ὁ Ἀθηνῶν ΘΕΟΦΙΛΟΣ Πρόεδρος.

† Ὁ Κυθήρων ΕΥΓΕΝΙΟΣ.

† Ὁ Πατρῶν καὶ Ἠλείας ΚΥΡΙΑΛΟΣ.

† Ὁ Ἀχαρνῶν καὶ Αἰτωλίας ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ.

† Ὁ Ἰθάκης ΓΑΒΡΙΗΛ.

Ὁ γραμματεὺς Ἀρχιμκνδρίτης
ΑΒΕΡΚΙΟΣ ΛΑΜΠΙΡΗΣ

(Τ. Σ.)

Εικόνα 3.

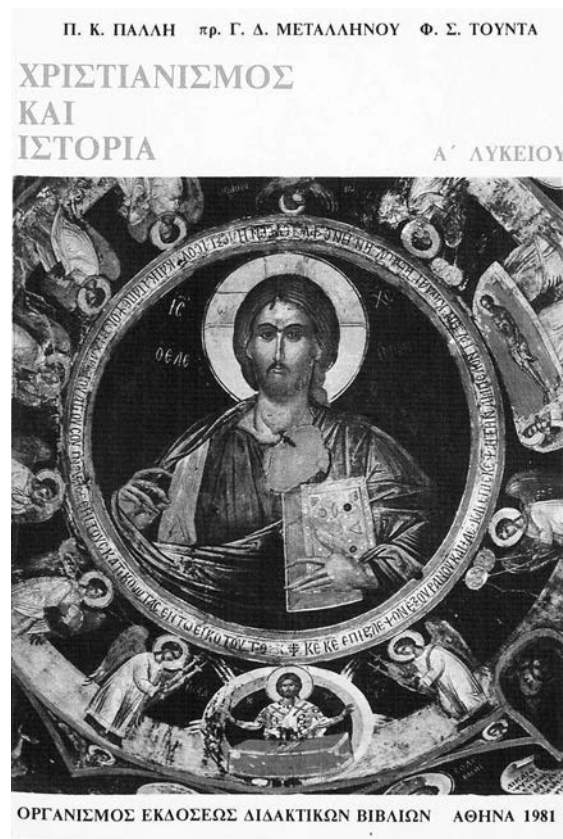
Εγχειρίδιο για τα δρασκευτικά των Δημοτικών Σχολείων του 1869. Μεταξύ των Συνοδικών Αρχιερέων, οι οποίοι υπογράφουν την εγκριτική επιστολή της Εκκλησίας της Ελλάδος προς το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, περιλαμβάνονται και οι Επτανήσιοι επίσκοποι Κυθήρων Ευγένιος και Ιθάκης Γαβριήλ.

φορντ (Frederic North, 5th Earlof Guilford, 7 Φεβρουαρίου 1766-14 Οκτωβρίου 1827), προσέδωσε ανυπέρβλητη ώθηση στην Ορθόδοξη Εκκλησιαστική Παιδεία. Υιός του βρετανού πρωθυπουργού, που πρωταγωνίστησε τόσο κατά την αμερικανική

(1775-1783), όσο και κατά τη γαλλική επανάσταση (1789). Ασπάσθηκε-βαπτίσθηκε (1791) και το σημαντικότερο έζησε ως Ορθόδοξος Χριστιανός.¹⁷ Ίδρυσε την πρώτη Ορθόδοξη Θεολογική Σχολή στο πρώτο Ελληνικό Πανεπιστήμιο των νεότερων

17. Βλ. Δημητρίου Γ. Μεταλλινού, «Λόρδος Φρειδερίκος-Δημήτριος Γκίλφορντ: ένας ακραιφνής Ορθόδοξος και Έλληνας», στα *Κεραδάθηνακά Χρονικά*, τ. 13^{ος}, Αργοστόλι 2012, σσ. 503-512.

Εικόνα 4.
Σχολικό εγχειρίδιο
Θρησκευτικών Α΄ Λυκείου
του 1981.
Πραγματοεύεται ζητήματα
όπως η οργάνωση
της Εκκλησίας,
η σχέση της με άλλα δόγματα
και αιρέσεις,
η κοινωνική της δράση
και οι μορφές
της χριστιανικής τέχνης,
ενώ αναδύει φαινόμενα
όπως ο ασκητισμός
και ο μοναχισμός.

χρόνων, την Ιόνιο Ακαδημία (1824)¹⁸. Η αντίληψή του για τη λειτουργία του πανεπιστημίου (του) αποτελούσε «ένα μείγμα της κλασικής του παιδείας, των ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών δεδομένων και της ελληνορθόδοξης παράδοσης».¹⁹ Οι εν λόγω πρωτοβουλίες και εξελίξεις, ήρθαν να καθιερώσουν θεσμικά την εκκλησιαστική παιδεία στο Ιόνιο Κράτος και μάλιστα στο υψηλότερο επίπεδο, το πα-

νεπιστημιακό. Κατά τον 19^ο αι. και ειδικότερα εντός μιας τριακονταετίας (1824-1855) ιδρύονται όλες οι Θεολογικές Σχολές του νεότερου Ελληνισμού. Πρώτη η Θεολογική Σχολή της Ιονίου Ακαδημίας (1824), δεύτερη η αντίστοιχη του (Οθωνείου) Πανεπιστημίου Αθηνών (1837), τρίτη, η του Οικουμενικού Πατριαρχείου (Χάλκη, 1844) και τέταρτη, η του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων (1855). Ανάμεσα στις Σχολές αυτές διαπιστώνεται μια γενετική σχέση. Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών μπορεί να θεωρηθεί πνευματική θυγατέρα της Θεολογικής Σχολής της Ιονίου Ακαδημίας, με συνδετικό τους κρίκο τον Αρχιμανδρίτη Θεόκλητο Φαρμακίδη²⁰, πρώτο καθηγητή της Θεολογίας τόσο στην Ιόνιο Ακαδημία, όσο και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αυτή η σχέση ισχύει περισσότερο για τις άλλες Θεολογικές Σχολές, εφόσον ο Αρχιμανδρίτης Κωνσταντίνος Τυπάλδος Ιακωβάτος (1795-1867), επί δεκατέσσερα χρόνια βασικός καθηγητής της Θεολογικής Σχολής της Ιονίου Ακαδημίας (1826-1839),²¹ είναι ο συνιδρυτής και πρώτος Σχολάρχης της Ιεράς Θεολογικής Σχολής Χάλκης (1844), πνευματικό τέκνο της οποίας υπήρξε η Θεολογική Σχολή του Τιμίου Σταυρού στα Ιεροσόλυμα, ιδρυθείσα από μαθητές του Κ. Τυπάλδου, υπό την καθοδήγηση και φροντίδα του.

Ο Γκίλφορντ (1766-1827), ορθόδοξος από το έτος 1791,²² θεώρησε ως βασική προϋπόθεση για τη λειτουργία της Θεολογικής (του) Σχολής την εκ-

18. Ελένη-Νίκη Αγγελολάμπη-Τσουγκαρακί, *Η Ιόνια Ακαδημία: Το χρονικό της ίδρυσης του Πρώτου Ελληνικού Πανεπιστημίου, 1811-1824*, «Μικρός Ρωμψός», Αθήνα 1997.
19. Νίκος Κ. Κουρκουμέλης, «Η Εκπαίδευση στην Κέρκυρα, από τους Γάλλους Δημοκρατικούς...», ό.π., σ. 476. Πρβλ. του ιδίου, *Η Εκπαίδευση στην Κέρκυρα, κατά τη διάρκεια της Βρετανικής Προστασίας...*, ό.π., σ. 151εε.
20. Βλ. π. Γεωργίου Δ. Μεταλληνού, «Επακριβώσεις στην ιδεολογική ταυτότητα του Θ. Φαρμακίδη», στον τόμο του ιδίου *Εθνοσημικός Μετέωρος*, Αθήνα 1992, σ.σ. 168-183 (όπου και εκτενής βιβλιογραφία).
21. Βασική παραμένει ως σήμερα η βιογράφησή του από τον Ηλία Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, εν Αθήναις 1904, σ. 669-690. Πρόσφατη εκτενής αναφορά στο έργο του π. Γεωργίου Δ. Μεταλληνού, *Ελλάδικου Αυτοκεφάλου Παραδείγματα*, Αθήνα 1989, σ. 33εε και 223εε.
22. Βλ. Γεωργίου Προσαλένδου, *Ανέκδοτα Χειρόγραφα, αφορώντα την κατά το δόγμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας Βάπτισιν του άγγελου φιλέλληνο Κόμητος Γιάφορντ, νυν το πρώτον εκδιδόμενα υπό Λαυρεντίου Βροκίνη ταύτα συναρμολογήσαντος και προτάξαντος περί του συγγραφέως ειδήσεις και άλλα σημειώσεις*, εν Κερκύρα, Τυπ. «Ο Κοραΐς» Ιωσήφ Ναχομούλη, 1879. Τα της βαπτίσεως του Γκίλφορντ περιέχονται και στο: Λαυρεντίου Βροκίνη, *Έργα*, Κερκυραϊκά Χρονικά, τ. XVII, επιμ. Κώστα Δαφνί, Κέρκυρα 1973, σσ. 3-26. Όμως και ο Θεόκλητος Φαρμακίδης δέχεται την άποψη ότι ο Γκίλφορντ ήταν Ορθόδοξος στο έργο του *Απολογία*, Αθήνα 1840, σ. 125. Πρβλ. Δημητρίου Γ. Μεταλληνού, «Λόρδος Φρειδερίκος – Δημήτριος Γκίλφορντ...», ό.π., σσ. 503-512.

Εικόνα 5.

Εορταστική Εκδήλωση 25^{ης}
Μαρτίου του 2^{ου} Γυμνασίου
Κέρκυρας στο κινηματοθέατρο
Παδάς, 1967.
Από αριστερά: ο Γυμνασιάρχης
Παπαϊωάννου, ο Μητροπολίτης
Μεθόδιος (Κοντοστάνος),
ο δεοδόγος καθηγητής
Αρ. Τσιδμπάρης
και ο Δ. Βανδώρος,
μαζί με τους μαθητές
που συμμετείχαν στη θεατρική
παράσταση.

Πηγή: Αρχείο Δημ. Βανδώρου.

κλποιασικότητά της, την άμεση δηλαδή σχέση της με την τοπική Εκκλησία, εκτεινόμενη σ' όλο το φάσμα της λειτουργίας της (εκλογή καθηγητών, καταρτισμό προγραμμάτων, ζωή των φοιτητών). Το ημερήσιο πρόγραμμα της Σχολής ενέτασσε τον φοιτητή στο κατεξοχόν θεολογικό περιβάλλον, το ορθόδοξο μοναστήρι. Έτσι, οι φοιτητές φέρουν ράσο, ενώ συμμετέχουν σε κοινή προσευχή και λατρεία, μελετούν Πατερικά κείμενα, αναπτύσσουν πνευματική σχέση με τους ιερωμένους καθηγητές τους, ακολουθούν τις νηστείες και τη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας. Ο Γκίλφορντ δεν «μετακενώνει» αυτούσιο το πρόγραμμα σπουδών των θεολογικών σχολών της πατρίδας του Αγγλίας και ευρύτερα της Δύσης, αλλά σεβόμενος την τοπική ορθόδοξη ιδιαιτερότητα (της οποίας άλλωστε και ο ίδιος ήταν μέτοχος) διαμορφώνει τις ανάλογες (ορθόδοξες) σπουδές. Στην οργάνωση και δόμηση της Θεολογικής Σχολής θα επικρατήσουν δύο παράμετροι: «η προσαρμογή στο επιστημονικό status της

Ευρώπης, αλλά και ο σεβασμός των ιδιαιτεροτήτων του Ελληνικού χώρου (Ελληνικότητα και Ορθοδοξία)». ²³ Τέλος, θέτει ως Προστάτες του πανεπιστημίου (του) τους Τρεις Ιεράρχες (Μ. Βασίλειο, Γρηγόριο Θεολόγο και Ιωάννη Χρυσόστομο), μια (ακόμη) επιλογή που θεμελιώνει το Ορθόδοξο φρόνημά του, μαζί με τη χρήση της ελληνικής στα μαθήματα του Ιδρύματος. Εκτός από τους Αρχιμανδρίτες Θεόκλητο Φαρμακίδη και Κωνσταντίνο Τυπάλδο Ιακωβάτο, θα διδάξει στη Θεολογική Σχολή και ο Νεόφυτος Βάμβας.

Στη μεγάλη υπόθεση της εκκλησιαστικής παιδείας θα συμβάλλει καθοριστικά ο Γκίλφορντ και με την ίδρυση και λειτουργία, παράλληλα με τη Θεολογική Σχολή, και του Ιεροσπουδαστηρίου, ²⁴ το οποίο μετά το έτος 1843 θα ταυτισθεί με τη Θεολογική Σχολή, με σκοπό τη μόρφωση του ορθόδοξου κλήρου, αντιμετωπίζοντας με τον τρόπο αυτό ένα καίριο κοινωνικό πρόβλημα. Ένας Βρετανός ευγε-

23. Π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, «Το πρόβλημα της Θεολογικής Παράδοσης στην Ιόνιο Ακαδημία», *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Πανοιγίου Συνεδρίου*, Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997, τ. Δ', Αθήνα 2004, σ. 181.

24. Δημήτριος Καπάδοχος, «Ο Γκίλφορντ και η πρώτη Ιερατική Σχολή στα Επτάνησα», *περ. «Παρθυσός»*, τομ. ΚΑ' (1979), αριθμ. 4, Αθήναι, σσ. 592-627.

Εικόνα 6.

Χριστιανικές Μαθητικές Ομάδες Κέρκυρας, 1957. Στην μπροστά σειρά από αριστερά οι: Σπ. Σπίγγος, Δ. Λεοντάρης, Χρυσ. Σαρδής (μετέπειτα δήμαρχος), Αρ. Τσιδιμπάρης (ομιαδάρχης), Κ. Ρεβύδης, Ν. Γιαννούδης και Αδκ. Μεξας, στη δεύτερη σειρά οι Ν. Σαρακηνός, Γ. Μεταδόληος (μετέπειτα πρωτοπρεσβύτερος), Κ. Μαρτζούκος και Αρ. Ασπρέας, ενώ στην πίσω σειρά οι Π. Χονδρογιάννης, Θ. Νουσιάνος, Αγκόπ Ντουτζιάν, Β. Λευδεριώτης, Σπ. Παργινός, Δ. Βανδώρος, Αν. Χονδρογιάννης, Ν. Σγούρος, Ευ. Παπαπαύχος, Κ. Πουδλιάσης και Απ. Δανιήλ.
Πηγή: Αρχείο Δημ. Βανδώρου.

νής, θα είναι το εμβληματικό εκείνο πρόσωπο που θα ιδρύσει το πρώτο Ελληνικό Πανεπιστήμιο και την πρώτη Ορθόδοξη Σχολή. «Για να έχει καθαρά εθνικό χαρακτήρα το Πανεπιστήμιο ... έπρεπε κι αυτοί, που θα δίδασκαν σ' αυτό, να είναι Έλληνες στην καταγωγή και να χρησιμοποιούν στη διδασκαλία τους την ελληνική γλώσσα».²⁵

Πέρα από τη θεολογία σε πανεπιστημιακό επίπεδο, στα σχολεία της Ιονίου Πολιτείας διδασκόταν και η κατήχηση του λόγιου ιερομόναχου Γερμανού Καρούσου, με τίτλο «*Κατήχησις ερμηνεύουσα ακριβώς τα καθήκοντα εκάστου ποδότη οποιασδήποτε τάξεως...*». Ενέργειες μάλιστα για την επιλογή αυτή έκανε ο Ιωάννης Καποδίστριας.²⁶

Η 21^η Μαΐου 1864 υπήρξε το τέλος μιας πολυετούς εθνικής προσπάθειας των Επτανήσιων για την ένωσή τους με τη «Μητέρα Ελλάδα». Ταυτόχρονα υπήρξε και το τέλος της εκκλησιαστικής παιδείας, όπως αυτή θεμελιώθηκε και λειτούργησε υποδειγ-

ματικά στην Ιόνιο Ακαδημία. Η Θεολογική Σχολή της θα απορροφηθεί από την αντίστοιχη του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ το Ιεροσπουδαστήριο (Ιερατική Σχολή) από την αντίστοιχη της Ριζαρείου Σχολής των Αθηνών. Οι σημαντικότεροι διδάσκοντες των εν λόγω δύο σχολών θα μεταφερθούν σ' άλλες αντίστοιχες σχολές εντός ή εκτός Ελλάδος ή θα αφυπηρέτησουν. Ο ιερός κλήρος των Μητροπόλεων των Ιονίων Νήσων, είχε τη δυνατότητα να (επι)μορφωθεί είτε στις Εκκλησιαστικές Ακαδημίες (Βελλάς Ιωαννίνων, Φλωρίνης, Τήνου κ.α.), είτε στις δύο Θεολογικές Σχολές (Αθηνών και Θεσσαλονίκης). Σχεδόν η ολόκληρη του εφημεριακού κλήρου των Ιονίων Νήσων, έχει μαθητεύσει στις αναφερόμενες εκκλησιαστικές σχολές. Παράλληλα με τη θεολογική/εκκλησιαστική μόρφωση, όμως, καθοριστική υπήρξε η διασύνδεση των στελεχών της Εκκλησίας, με τα πνευματικά εργαστήρια (μοναστήρια), όπου δίπλα σε πνευματικές μορφές και σε συνεχή πνευματική σχέση μαζί τους, καθίστατο και

25. Στο ίδιο, σ. 594.

26. Ιωάννης Β. Κογκούλης, *Κατηχητική και Χριστιανική Παιδαγωγική*, Εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 121.

Εικόνα 7.

Επίσκεψη Ανώτερου και Μέσου Κατηχητικού Σχολείου Κέρκυρας στο αναμορφωτήριο ανηλίκων της νήσου Βίδου, 1958. Στις επισκέψεις αυτές οι μαθητές ερχόταν σε επικοινωνία με τα παιδιά του αναμορφωτηρίου, ανέβαζαν δεατρική παράσταση και συμμετείχαν από κοινού σε αδδήματα.

Πηγή: Αρχείο Δημ. Βανδώρου.

ο κληρικός μέτοχος της Αγιοπνευματικής Χάριτος. Ο πνευματικός-κληρικός μετέφερε στη συνέχεια τα εφόδια και τις εν λόγω εμπειρίες στο ποίμνιό του, διαμορφώνοντας στην πράξη την έννοια της (πνευματικής) Παράδοσης. Έτσι, καταγράφονται ιστορικά αρκετοί Επτανήσιοι κληρικοί και διαπρεπείς θεολόγοι, που προσέφεραν προ της Επανάστασης (1821), προ της Ενώσεως (1864) και κατά τη σύγχρονη περίοδο, τις εκκλησιαστικές τους υπηρεσίες εκτός του γεωπολιτισμικού χώρου των Ιονίων Νήσων. Ο επανησιακός κλήρος αποτελεί δημογραφικά μια από τις σημαντικότερες κοινωνικές ομάδες, μ' έναν από τους υψηλότερους δείκτες (αυτο)προσφοράς και διακονίας της επανησιακής και ευρύτερα ελληνικής και παγκόσμιας κοινωνίας.

Αλλά και στα σχολεία, η πρωτοβάθμια/δευτεροβάθμια εκκλησιαστική αγωγή στα Ιόνια Νησιά θα ακολουθεί μετά την Ένωση με την Ελλάδα το εθνικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Υπουργείου Παιδείας. Ο εισαγόμενος νεωτερισμός του νεοϊδρυθέντος ελληνικού κράτους έγκειται στο γεγονός, ότι το μάθημα των «Θρησκευτικών» ή «Θρησκευτική αγωγή», δεν υπήρχε στην ελληνορθόδοξη παράδοση, αφού αποτελούσε μέρος της εκκλησιαστικής κατήχησης, την οποία αποκτούσε ο μαθητής στο περιβάλλον του (οικογένεια και ενορία). Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα στο σχολείο ήταν διαποτισμένο από την ορθόδοξη θεώρηση των πραγμάτων και απλά προσέγγιζε τα μαθήματα μέσα από την προοπτική αυτή. Με την έλευση των Βαυαρών και της Αντιβασιλείας τους (1833), «μετακενώθηκαν» στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα οι προτεσταντικές αντιλήψεις της δυτικής Ευρώπης²⁷. Τα "Sunday Schools", που ξεκίνησαν το 1780 στην Αγγλία και γνώρισαν στη συνέχεια μεγάλη διάδοση στην Αμερική και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, συνέβαλαν καθοριστικά στη θρησκευτική αγωγή των νεαρών προτεσταντών. Αυτή ακριβώς η

27. Βλ. τη θεμελιακή, για το ζήτημα, διδακτορική διατριβή του π. Γεωργίου Δ. Μεταλλινού, *Το Ζήτημα της Μεταφράσεως της Αγίας Γραφής εις την Νεοελληνικήν*, Αρμός, β' έκδοση, Αθήνα 2004.

Εικόνα 8.

Κατασκήνωση Ι.Μ. Κερκύρας,
Παζών και Διαποντίων
Νήσων, 1960.

Μπροστά από αριστερά:
ο συμβολαιογράφος
Σπ. Σπίγγος,
ο δικηγόρος Σπ. Δαπέργος
και ο Πέτρος Χονδρογιάννης.
Όρθιοι: ο πρ. διοικητής
του Ιπποκράτειου Γ.Ν.Α.
Δημ. Βανδώρος,
ο φιλόλογος Γ. Μουχλιανίτης,
ο φαρμακοποιός Χρ. Χρόνης
(ομαδάρχης),
ο τραπεζίτης Ν. Γογκάκης
και ο ιατρός Σπ. Κωσταγιόδας.
Πηγή: Αρχείο Δημ. Βανδώρου.

εκπαιδευτική λογική επικράτησε και στο νέο έθνος-κράτος Ελλάδα, που προσπαθούσε ασθμαίνοντας να μιμηθεί τις δομές και τους θεσμούς των προηγμένων δυτικοευρωπαϊκών κρατών. Την περίοδο που ακολούθησε, το μάθημα των Θρησκευτικών πέρασε από πολλές περιπέτειες,²⁸ ενώ τις τελευταίες δεκαετίες απαντώντας στις σύγχρονες παιδαγωγικές προκλήσεις διεύρυνε το περιεχόμενο και τους στόχους του, η δε ανάγκη για ποιοτική αναβάθμισή του εξακολουθεί να είναι επίκαιρη.

Ωστόσο, στον ευρύτερο εκκλησιαστικό χώρο, αναπτύχθηκαν άλλες δράσεις, διαφορετικές από το σχολικό μάθημα Θρησκευτικών, το οποίο δεν έχει ως στόχο την κατάρτιση με τη σημασία που δίνει στην έννοια αυτή η Ορθόδοξη θεολογία και την ευθύνη του και τον τελικό λόγο είχε εξαρχής η Ελληνική Πολιτεία. Κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα εμ-

φανίστηκαν και στην Ελλάδα τα «κυριακάτικα σχολεία» και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα διαδόθηκαν ευρύτερα τα «κατηχητικά σχολεία». Στην πλειοψηφία τους όμως αυτά, ιδιαίτερα των αστικών κέντρων, λειτουργούσαν αρχικά στο πλαίσιο της δράσης χριστιανικών οργανώσεων, οι οποίες δεν βρίσκονταν υπό τον άμεσο έλεγχο της επίσημης Εκκλησίας. Ιδιαίτερη εξαίρεση και δράση είχε η αδελφότητα θεολόγων «Ζωή», που ιδρύθηκε το 1907. Ο ιδρυτής της μάλιστα, αρχιμανδρίτης Ευσέβιος Ματθόπουλος (1849-1929), είχε βρεθεί μεταξύ των ετών 1879-1882 εξόριστος στην Κέρκυρα, στη Μονή της Παλαιοκαστρίτσας, από τις εκκλησιαστικές και πολιτικές αρχές.²⁹ Η ανεξάρτητη δράση των ορθόδοξων συλλόγων και αδελφοτήτων σταδιακά εντάχθηκε στην ποιμαντική της κάθε τοπικής Εκκλησίας και έδωσε σε αυτή και το κατηχητικό της έργο αξιόλογες προσωπικότητες κληρικών και λαϊ-

28. Για την πορεία και τον χαρακτήρα του μαθήματος, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους και κατά την περίοδο που ακολούθησε, βλ. ενδεικτικά Ιωάννου Β. Κογκούλη, *Κατηχητική...*, ό.π.π., σσ.169-187.

29. Αρχιμ. Σεραφείμ Παπακώστας, *Ευσέβιος Ματθόπουλος (βιογραφία)*, Αδελφ. Θεολόγων «η Ζωή», Αθήνα 1948.

Εικόνα 9.
Πρωινή προσευχή
στην κατασκήνωση.
Πηγή: Αρχείο Δημ. Βανδώρου.

κών. Η Εκκλησία της Ελλάδος, προκειμένου να οργανώσει σε δικές της δομές το κατηχητικό και ευρύτερο πνευματικό της έργο, ίδρυσε το 1936 την «Αποστολική Διακονία», η οποία αναμορφώθηκε μεταπολεμικά (1946). Πρόεδρος του διοικητικού της συμβουλίου είναι ο εκάστοτε Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, ενώ στα μέλη της μετέχουν συνοδικοί μητροπολίτες και ακαδημαϊκοί θεολόγοι. Κατ' επέκταση κάθε Μητρόπολη σταδιακά ανέπτυξε το δικό της ιδιαίτερο έργο αναφορικά με τη νεότητα και την κατάχυσή της, δράση που συνεχίζεται στηριζόμενη κυρίως σε εμπνευσμένους κληρικούς και λαϊκούς εθελοντές, που στελεχώνουν το νεανικό έργο της Εκκλησίας σε κάθε περιοχή της πατρίδας μας. Μετά την παραχώρηση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην Εκκλησία της Ελλάδος των Μητροπόλεων και Επισκοπών των Ιονίων Νήσων, με την Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του 1866,³⁰ συνακόλουθη ήταν η επίδραση των ποιμαντικών και κατηχητικών πρακτικών της

υπόλοιπης Ελλάδας. Τα κατηχητικά σχολεία είχαν ευρύτατη διάδοση και στα νησιά μας, ενώ παρατηρήθηκαν σταδιακά κι άλλες πρωτοβουλίες επικοινωνίας με τις νεότερες γενιές, όπως οι εκκλησιαστικές κατασκηνώσεις, για τις οποίες επιδείχθηκε ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τις Μητροπόλεις Κερκύρας, Ζακύνθου και Λευκάδας.

Πρώτος στον επανησιακό χώρο, που επέδειξε ενδιαφέρον για την εκκλησιαστική αγωγή μέσω του κατασκηνωτικού τρόπου ζωής υπήρξε ο Μητροπολίτης Κερκύρας και Παξών Μεθόδιος (1942-1967), ο οποίος «το έτος 1958 ιδρύει και λειτουργεί Κατασκηνώσεις για τα παιδιά των Σχολείων και των Χριστιανικών Ομάδων»,³¹ με υπεύθυνο τον Θεολόγο Αριστείδη Τσιλιμπάρη (1930-2009). Ο τελευταίος εξακολούθησε να αποτελεί την «ψυχή» των κατασκηνωτικών δραστηριοτήτων και κατά την περίοδο του Μητροπολίτη Κερκύρας Πολυκάρπου (1967-1984). Ο διάδοχός του, Μητροπο-

30. π. Γεώργιος Δ. Μεταλλινός, *Η εκκλησιαστική αφομοίωση της Επτανήσου ως εξέλιξη του ελλαδικού Αυτοκεφάλου*, Πρότυπες Θεολογικές Εκδόσεις, Αθήνα, Τρίκαλα 2004.

31. Βλ. Αριστείδου Τσιλιμπάρη, «Ο Μητροπολίτης Μεθόδιος και η Κερκυραϊκή Νεότης», *Ημερολόγιον 2020 Ιερών Μητροπόλεως Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων*, Κέρκυρα 2019, σσ. 22εε.

Εικόνα 10.

Κατασκήνωση Ι.Μ. Λευκάδος και Ιθάκης.
Στεδέχη και μαθητές με τον ιδρυτή
της κατασκήνωσης Μητροπολίτη Νικηφόρο
(Δεδούση).

Πηγή: Ιστοσελίδα Ιεράς Μητροπόλεως Λευκάδος και Ιθάκης,
<http://www.imli.gr/youtb/camps/>

λίτης Τιμόθεος (1984-2002) ανακαινίζει ουσιαστικά τις κατασκηνωτικές εγκαταστάσεις στην Κασσιώπη, ανοικοδομώντας οικίες στη θέση των σκηνών που προϋπήρχαν. Την περίοδο αυτή διαδέχεται τον Τσιλιμπάρη, στη θέση της Υπευθύνου των κατασκηνώσεων, η Ψυχολόγος-Διευθύντρια του Κέντρου Χρονίως Πασχόντων και του Ειδικού Σχολείου της Μητροπόλεως Κερκύρας κα Ελένη Καρύδη. Αλπομόνιπτες εμπειρίες έχει βιώσει και ο γράφων, ο οποίος επί μια τετραετία (1980-1983) φιλοξενήθηκε ως μαθητής στις εν λόγω κατασκηνώσεις, με αρχηγό του τον υποδειγματικό Θεολόγο Καθηγητή κ. Άγγελο Γκούνη, ενώ αργότερα διακόνησε και ο ίδιος ως αρχηγός της κατασκηνωτικής περιόδου των αγοριών, επί Μητροπολίτου Τιμοθέου (1994-1997). Οι αναφερόμενες εκκλησιαστικές εμπειρίες της κατασκηνωτικής ζωής, επηρέασαν καθοριστικά τον γράφοντα προκειμένου να επιλέξει ως μόνιμο τόπο διαμονής του την Κέρκυρα (1996). Μέσα σε ελάχιστες ημέρες, προσφερόταν η μοναδική ευκαιρία σε εκατοντάδες νέους της

Κέρκυρας (όπως και της Ζακύνθου και της Λευκάδας), να γνωρίσουν τον κοινοτικό τρόπο ζωής. Τα χρόνια περνούν και τα πάντα εξελίσσονται. Έτσι, εξελίχθηκαν σε ακόμη υψηλότερο επίπεδο και οι κατασκηνώσεις επί Μητροπολίτου Κερκύρας Νεκταρίου, ο οποίος έθεσε ως υπεύθυνο των κατασκηνώσεων τον λόγιο κληρικό π. Θεμιστοκλή Μουρτζανό, με συνεργάτη του τον Αρχιμ. π. Χρυσόστομο Κουτσούρη. Παράλληλα με τη βελτίωση των εγκαταστάσεων και των υποδομών, δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στα στελέχη και τους εθελοντές που αναλάμβαναν την υψηλή (ιερ)αποστολή της μύησης των νέων στην εκκλησιαστική παιδεία και ζωή. Αναμφισβήτητα, ο κατασκηνωτικός/κοινοτικός τρόπος ζωής, δύναται, για όσους το επιλέξουν, να συμβάλλει ουσιαστικά στη διαμόρφωση προσωπικοτήτων που θα αποφασίσουν να διάγουν βίο εκκλησιαστικό (Χριστοκεντρικό). Κύριος σκοπός του εν λόγω βίου αποτελεί η μύηση και μετοχή του νέου σε ηλικία χριστιανού στα ιερά Μυστήρια της Εκκλησίας, μια πνευματική εμπειρία που συνδυά-

*Εικόνα 11.
Μαθητές του 2^{ου} Γυμνασίου
Αρρένων Κέρκυρας
κατά τη διπλωματία
του Αγίου Σπυρίδωνος
το Μ. Σάββατο, 1960.
Πηγή: Αρχείο Δημ. Βανδώρου.*

ζεται - κατά την πιο ξέγνοιαστη περίοδο (θερινές διακοπές) και σ' ένα υπέροχο φυσικό περιβάλλον - με κοινή διαβίωση, κοινή τράπεζα, κοινή ψυχαγωγία, κοινή ανάληψη υποχρεώσεων και δραστηριοτήτων, κοινή ζωή και κοινή Λατρεία.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα ιδιαίτερο σημείο πολιτιστικής σύνδεσης των επτανήσιων μαθητών και νέων με την ορθόδοξη εκκλησιαστική παράδοση αποτελεί και η μακρά παράδοση της συμμετοχής τους σε σχολικά ή νεανικά αγήματα, καθώς και στις πάμπολλες φιλαρμονικές και χορωδίες κατά τη λιτάνευση των τοπικών αγίων τους (Σπυρίδωνος και Θεοδώρας στην Κέρκυρα, Γερασίμου στην Κεφαλονιά και Διονυσίου στη Ζάκυνθο) και των τοπικών ιερών εικόνων (Παναγίας Φανερωμένης στη Λευκάδα, Παναγίας του Πάθους στη Ζάκυν-

θο, Παναγίας Μυρτιδιώτισσας στα Κύθηρα, Παναγίας Καθαριώτισσας στην Ιθάκη και Αποστόλου Γαϊού στους Παξούς). Η Λιτανεία, ως αρχαία εκκλησιαστική πράξη, αξιοποίησε την αγάπη των επανησίων για τον πολιτισμό και την τέχνη, διαμορφώνοντας μια μοναδική στον κόσμο πολιτισμική και πρωτίτως εκκλησιαστική Παράδοση, όπου οι νέοι γνωρίζουν και βιώνουν τη συμμετοχή τους στη λατρεία των αυθεντικών και μονίμων Προστατών τους. Η εκκλησιαστική αυτή εμπειρία αποτελεί για όσους την έχουμε βιώσει, ανεξίτηλο μάθημα εκκλησιαστικής αγωγής και συμβάλλει καθοριστικά στη διαμόρφωση του εκκλησιαστικού ήθους και κατ' επέκταση ανθρώπου στον χώρο των Ιονίων Νήσων. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις καταγράφεται και η πρώτη, στον ευρωπαϊκό χώρο, μαθητική αντίδραση κατά του Φασισμού, την ημέρα

*Εικόνα 12.
Μαθητές και μαθήτριες
κατά τη διπάνευση
του Ι. Σκηνώματος
της Αγίας Θεοδώρας της
Αυγούστης την Κυριακή
της Ορθοδοξίας
στην Κέρκυρα, 2011.
Πηγή: Αρχείο φωτογράφου
Γιάννη Δημητρά.*

του Πρωτοκύριακου (2.11.1941), αμέσως μετά την καθιερωμένη Λιτανεία του σκηνώματος του Αγίου Σπυρίδωνος στην Κέρκυρα. Μια περίπου δεκαπενταετία αργότερα (1955-1959), θα διεξαχθεί ο εθνικός Αγώνας της κυπριακής νεολαίας (Ε.Ο.Κ.Α.) κατά της Αγγλοκρατίας στην άλλη εσχατιά της Ρωμιοσύνης, τη μαρτυρική μεγαλόνησο Κύπρο. Τόσο οι νέοι της Κέρκυρας, όσο και τα αδέρφια τους της Κύπρου, εμφορούνται από τις ίδιες Αρχές με σημαντικότερη την προάσπιση της εθνικής Ελευθερίας, απότοκα κυρίως της ευρύτερης εκκλησιαστικής παιδείας που απέκτησαν.

Ο γεωπολιτικός και γεωπολιτισμικός χώρος του Ιονίου, με τα επτά κύρια νησιά του και τα δεκάδες μικρότερα εξαρτήματά τους, από τα ακριτικά Διαπόντια μέχρι τα Αντικύθηρα, συνθέτουν τη μονα-

δική σε φυσική ομορφιά δυτικοελλαδική πολυνησία. Κύριο συστατικό της, από την περίοδο του Αρχαίου Κόσμου μέχρι τις ημέρες μας, αποτελεί η έντονη θρησκευτικότητα, που κατά τις τελευταίες δύο χιλιετίες χαρακτηρίζεται ως χριστιανική. Ως αυθεντικά χριστιανική κοινωνία, επιδεικνύει πνεύμα «ανεξιθρησκείας» (tolerance), έννοια που εισήγαγε πρώτος στην ελληνική πραγματικότητα ο μεγάλος Κερκυραίοζακυνθινός Μητροπολίτης Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806). Μέσα από τη συγκεκριμένη χριστιανική προοπτική οι κοινωνίες των Ιονίων νήσων υπήρξαν ιστορικά, ως επί το πλείστον, κοινωνίες ειρηνικής συμβίωσης διαφορετικών κοινοτήτων, είτε σε εθνικό επίπεδο (φράγκοι, βενετοί, ρώσοι, βρετανοί κ.ά.), είτε σε θρησκευτικό (δυτικοί χριστιανοί, εβραίοι κ.ά.). Απόσταγμα της Ορθόδοξης Εκκλησιαστικής Παιδείας των κατοίκων των

*Εικόνα 13.
Μαθητές και μαθήτριες
του 1^{ου} Γυμνασίου
Ζακύνθου συμμετέχουν
στη διάνευση
του Εσταυρωμένου
και της εικόνας
της Mater Dolorosa
(Παναγίας του Πάδους)
τη Μ. Παρασκευή, 2017.
Πηγή: <https://blogs.sch.gr/1gymzaky/>*

Ιονίων Νήσων αποτελεί η διαμόρφωση μιας ανοικτής και ελεύθερης νησιωτικής κοινωνίας, η οποία αγκαλιάζει τη διαφορετικότητα και συνυπάρχει με τον «ξένο», προσφέροντάς του τη μοναδική δυνατότητα να νοιώθει και ο ίδιος ισότιμος και ισάξιος

συμπολίτης της τοπικής κοινότητας. Μιας κοινότητας, που αγωνίζεται επί αιώνες να διακρατήσει δύο σημαντικές πτυχές του χριστιανισμού, την ομόνοια και τη συνεργασία, προκειμένου να επιτυγχάνει την ενότητα των κατοίκων της.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

- Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ελένη-Νίκη, *Η Ιόνια Ακαδημία: Το χρονικό της ίδρυσης του Πρώτου Εδδληνικού Πανεπιστημίου, 1811-1824*, «Μικρός Ρωμπός», Αθήνα 1997.
- Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Εδδληνισμού*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1976.
- Βροκίνης Λαυρέντιος, *Έργα*, Κερκυραϊκά Χρονικά, τ. XVII, επιμ. Κώστα Δαφνή, Κέρκυρα 1973, σσ. 3-26.
- Καπάδοχος Δημήτριος, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα από τους Μεγάλους Πρωτοπαπάδες την ενετική περίοδο (1604-1797)*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1990.
- Κογκούλης Ιωάννης Β., *Κατηχητική και Χριστιανική Παιδαγωγική*, Εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 2000.
- Κουρκουμέλης Νίκος Κ., «Η Εκπαίδευση στην Κέρκυρα, από τους Γάλλους Δημοκρατικούς έως την Ένωση (1797-1864)», στον συλλογικό τόμο *Εγχειρίδιο Ιστορίας Ιονίων Νήσων*, επιμ. Θεόδωρος Γ. Παππάς, εκδ. Περιφέρειας Ιονίων Νήσων και Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα 2019.
- Του ιδίου, *Η Εκπαίδευση στην Κέρκυρα, κατά τη διάρκεια της Βρετανικής Προστασίας (1816-1864)*, διδακτορική διατριβή, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήνα 2002.
- Μεταλλνός π. Γεώργιος Δ., *Παράδοση και Αδδλτρίωση. Τομές στην πνευματική πορεία του νεότερου Εδδληνισμού, κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο*, Δόμος, Αθήνα 1986.
- Του ιδίου, *Εδδλαδικού Αυτοκεφάλου Παραδειπόμενα*, Δόμος, Αθήνα 1989.
- Του ιδίου, *Εδδληνισμός Μετέωρος*, Αθήνα 1992, σσ. 168-183.
- Του ιδίου, *Το Ζήτημα της Μεταφράσεως της Αγίας Γραφής εις την Νεοεδδληνικήν*, διδακτορική διατριβή, Αρμός, β' έκδοση, Αθήνα 2004.
- Του ιδίου, «Το πρόβλημα της Θεολογικής Παράδοσης στην Ιόνιο Ακαδημία», *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Παιονίου Συνεδρίου*, Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997, τ. Δ', Αθήνα 2004.
- Μεταλλνός π. Γεώργιος Δ. και Μεταλλνός Δημήτριος Γ., *Εδδληνισμός. Ο Εδδληνισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΑΡΑΚΥΝΘΟΣ, Αθήνα 2015.
- Μεταλλνός Δημήτριος Γ., *Βρετανική Διπλωματία και Ορθόδοξη Εκκλησία στο Ιόνιο Κράτος. Η εκκλησιαστική πολιτική του βρετανού αρμοστή Sir Howard Douglas (1835-1841)*, διδακτορική διατριβή, εκδ. Γρηγόρης, β' έκδοση, Αθήνα 2016.
- Του ιδίου, «Λόρδος Φρειδερίκος-Δημήτριος Γκίλφορντ: ένας ακραιφνής Ορθόδοξος και Έλληνας», στα *Κεφαδδληνικά Χρονικά*, τ. 13ος, Αργοςτόλι 2012, σσ. 503-512.
- Μπόμπου-Σταμάτη Βασιλική, *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία-Έργογραφία (1700-1754)*, διδακτορική διατριβή, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1998.
- Νανάκης Ανδρέας, Μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, *Εκκλησία Εδδληνική και Εθνική*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007.
- Podskalsky Gerhard, *Griechische Theologie in der Zeit der Türken-Herrschaft (1453-1821)*, München 1988 (ελλ. μτφρ. π. Γ. Δ. Μεταλλνού, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1995).
- Προσαλένδης Γεώργιος, *Ανέκδοτα Χειρόγραφα, αφορώντα την κατά το δόγμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας Βάπτισην του άγγελου φιδέδδληνου Κόμητος Γκίλφορντ, νυν το πρώτον εκδιδόμενα υπό Λαυρεντίου Βροκίνη ταύτα συναρμοδογήσαντος και προτάξαντος περί του συγγραφέως ειδήσεις και άδδλας σημειώσεις*, εν Κερκύρα, Τυπ. «Ο Κοραΐς» Ιωσήφ Ναχομούλη, 1879.
- Τζιβάρα Παναγιώτα, «Η Εκπαίδευση στα Επάνησα», στον συλλογικό τόμο *Εγχειρίδιο Ιστορίας Ιονίων Νήσων*, επιμ. Θεόδωρος Γ. Παππάς, εκδ. Περιφέρειας Ιονίων Νήσων και Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα 2019.
- Τζιβάρα Παναγιώτα - Καρύδης Σπύρος, *Η Βιβλιοθήκη της Μονής Πλατυτέρας Κερκύρας*, Αθήνα 2010.
- Τσιλιμπάρης Αριστείδης, «Ο Μητροπολίτης Μεθόδιος και η Κερκυραϊκή Νεότης», *Ημεροδόγιον 2020 Ιεράς Μητροπόλεως Κερκύρας, Παζών και Διαπονητών Νήσων*, Κέρκυρα 2019, σσ. 22εε.
- Τσίτσας π. Αθανάσιος, *Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (Θεομοί)*, Κέρκυρα 1989.
- Η Αποκατάσταση του επισκοπικού θρόνου στην Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1987.
- Τσιτσέλης Ηλίας, *Κεφαδδληνικά Σύμμικτα*, εν Αθήναις 1904, σ. 669-690.